

AZERBAIJAN MİTOLOJİK TEFEKKÜRÜNÜN KAYNAKLARI-II

ÖLENK

Mirali SEYİDOV*
Akt.Abdulkadir ERKAL**

Ölenk'e Azerbaycan edebi dilinde rastlanmamıştır. Doğu ve Batı Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde "Ölenk" kelimesine aynen, bazen ise fonetik değişikliklerle rastlanır.

"Ölenk" in bu veya başka varyantı genel Türk kavimlerinde çok manalı söz gibi işlenir*** . Onun tarihten geçip geldiği yol ve uğradığı fonetik, semantik değişiklikler hakkında araştırma yaparak, bu halkların edebi-bedii v.b abidelerine müracaat edilmelidir.

"Ölenk" in ilk bakışta birbirinden çok uzak olan anlamları vardır. Bu kelime Türklerin kavimlerinin çoğunda aşağıdaki anlamlardan bazen birini, bazen ise çoğunu ifade eder.

- 1- Çayır, çimen, otlak, yaylak, yeşillik
- 2- Göl, nemlilik, bataklık
- 3- Yeşillik ve gençlik, aile anasının adı
- 4- Nağme adı

"Ölenk" in çeşitli anlamları ve bunlar arasındaki ilişkiden bahsetmeden önce, bu kelimenin bazı araştırmacılar tarafından "Ö" ile değil "U" ile yazıldığını ifade edelim. Bu araştırmacılar kaynaklarda kelimeye esasen "Olenk" şeklinde rastlamışlar ve kelimenin başındaki "vav" sesini bazen "ö" yok, "u" şeklinde okumuşlardır.

---

* Mirali SEYİDOV (1918-1992) Azerbaycan ve Türk dünyasında mitolojist folklorcu olarak tanınmış ünlü Avrupa'ya kadar gitmiş, Azerbaycanlı bilim adamıdır.

** Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili Uzmanı

*** Günümüz Bursa ve Amasya ağızında "Ölenk" şeklinde telaffuz edilen "Ölenk" (Çiçekli Çayır) anlamında kullanılmaktadır.

Kelimenin "u" ile okunmasının bir sebebi de "Ölenk" in bazı yörelerde "ö" ile değil "u" ile telaffuz edilmesidir.

"Ölenk" bir çok kaynaklarda "bataklık", "nemlilik", "göl", "yaş" hatta "deniz" anlamında kullanılır. Bunların hepsi su ile ilgilidir. "Öl", "su", "nemlilik", "yaş", "deniz" demektir. "enk" ise belki vakti ile müstakil söz ya da müstakil bir sözün genel hissesi olmuştur. Lakin şimdilik bu bizim için tam anlaşılır değildir. İhtimal ki sonralar "enk" "hendek"¹ "turşenk"* v.s. Bitki göğerti adlarında özellikle de çiçek ve güllerden örülmüş "çcเลนk" kelimesinde sabitleşmiş. Lakin kendi geçmiş mevkisini yitirmiş, böylelikle müstakil söz gibi dilin lugat tahvilinden çıkmıştır. Yukarıdaki delillere esasen "Ölenk" kelimesini anlamlandırmak gerekir. Öl-su, enk-göğerti; bitki yani sulu göğerti. "Ölenk" kelimesi hakkında bir fikir ileri sülürecektense, "enk" sonsuz, derin, boşluk manasını veren "engin" kelimesinin kalıbıdır. O halde "Ölenk" derin, geniş su demektir. Eğer "Ölenk" in deniz manasını hatırlarsak tahminimiz gerçeğe yakın olur. Bazı sözlükler ise "Ölenk" in anlamlarından birini de "açık deniz" olarak verirler². Bu bakımdan "Ölenk", "su", "açık deniz" yani "büyük su" demektir.

S.E. Malov eski Türk yazıtlarında kullanılan "Öl" kelimesini Rusçaya su ile ilgili anlamlarda tercüme etmiştir. O, Uygurca yazılmış 5-6 asır yazıtı gibi takdim ettiği "Maniheylerini Tövbe Duası"nın eserinin 148. satırını şöyle okuyor: "Biz beş Tanrının ışığını kuru ve sulu toprağa yönelterek, ona eziyet veririz ve beş muhtelif canlı cismi incitiriz"³.

5. ve 6. asırlarda "Öl" kelimesi "yaş", "nem"⁴, "öl" kelimesinden olan "Öli" in "ıslanmak"⁵; yenc bu klimedenden türemiş "Olis" e nemlenmek "yaşlık" diye anlam

1 Kovalevski, Knika Ahmeda İbn. Fadlan eko buteşestvi navolgu 921-922, 1956, s.139.

* Turşenk-Ekşimsi uzun yaprakları olan ve yenen yeşillik ç.n.

2 Tureko-Russkin-Sostavil D.A.Makazanik A.A. 1945, s.173.

3 Malov S.E. Pamyatniki Grevnetkskon M.1931, s.120.

4 Kaşgarlı Mahmut, Divan-ı Lugât-it-Türk c.1, s.48.

5 Kaşgarlı Mahmut, a.g.e., c.3, s.324.

verilmiştir. 1144 yılında yazılmış lugatta "Ölenk", "çimenlik, otlaklık"⁶; "taze ölenk" ise 'taze çimenlik' şeklinde tercüme edilmiştir⁷.

13-14. asır müelliflerinden Ebu Hayyan da "Öl"//"ul" kelimesinden olan "ülidi"//"olidi"nin "nemlilik", "ıslanmış" diye tanımlar.

Hicri 829 yılında (M.1425-1426) yazılmış. Arapça-Kıpçakça sözlükte "Öl" ile ilgili, "Öl"//"Ölü"- nemlenmek, ıslanmak" anlamındadır.

V.V. Velyaminov-Zernov, "Öl"ün anlamlarını verirken, büyük Özbek Şairi Ali Şir Nevayî'nin "Sedd-i İskenderi" mesnevisine, "Hayret-ül*" "e ve "Feva-it'ül-kibar" divanlarına istinad edip, örnekler vererek, "Öl"- "sesi" (gözyaşı), 'ulaka' (nemlilik) 'more'-(deniz) demektedir⁸.

L.Z. Budakov'un verdiği bilgiden anlaşılacağı üzere "Öl" "ul" veya "olı" kelimesi birçok Türk kavimlerinde su ile ilgili olan belirgin şeyleri (Deniz, yaş) diye ifade eder.

Bazı Türk lehçelerinde "ül"//"ul" (su) kökünden gelip Tanrı adına dayanmıştır. Bu Tanrı adı su kültürü ile ilgilidir. Örneğin "ulkan", "ülken" su ve toprak sahibinin adıdır⁹. Bizce "ulkan"//"ülken", "ölgen", "ül"//"öl" ve "kan"//"han" sözlerinden mürekkebdir.

V.V. Padlov "öl" kelimesinin Türk, Uygur, Çağatay dilinde bir çok anlamlarda kullanıldığını gösteriyor.

V.V. Padlov'un "öl" kelimesine verdiği anlamlar başka kaynaklardaki anlamlara çok yakındır ve bunların çoğu, kelimenin ilk anlamı 'su' ile ilgilidir. "Öl"ün anlamı ne kadar değişse de görüldüğü gibi ilk anlamını tamamiyle yitirmemiştir. O bazen dolaylı olarak suyu ifade etmese de onunla ilgili mefhumu, anlayışı ve olayları bildirmiştir.

6 Kaşgarlı Mahmut, a.g.e., c.1, s.189.

7 Borokov A.K. Nazvaniya Rastenin po bu hars komo spisku 1971, s.105.

* Eserin tam ismi Hayret'ül Ebrar'dır. ç.n.

8 Velyaminov-Zernov v.v. Slovari 1868, s.113.

9 Bakz. Padlov V.V. Opit Slovary Tyorskikh Nareçı 1983, c.1, s.658.

Şemsettin Sâmî, "öl" kelimesini şöyle açıklar: "öl-ıslak yer, çamur, bataklık"¹⁰ Şemsettin Samî'nin verdiği bu tanım herşeyden önce "su" ile ilgilidir. Hüseyin Kâzım Kadri ise, eski Özbekçe "öl", "büyük su, deniz, yaş" şeklinde kullanıldığını ifade eder¹¹. O da kendi ifadesini tasdik etmek için Ali Şîr Nevayî'den örnekler verir.

Özellikle açıklamalı sözlüklerde "öl" kelimesini bataklık, "yaş", "nem" v.s şeklinde tanımlı yapılır¹². Çağdaş Türkmen edebi dilinde "öl"den türeyen "ölenük", "bataklık" anlamındadır¹³. Tatar dilinde de bataklığa "ölenk" denilir¹⁴.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Çağdaş Azerbaycan edebi dilinde "ölenk" ve müstakil şekilde "öl" (su manasında) kelimesine rastlanmamıştır. Azerbaycan, özellikle de bir çok Türk lehçelerindeki "göl" kelimesi bizce "ölenk"//"öl" aynı köktendir. Yakın tarihte Türk kavimlerinde ilişkilerin yoğunlaşması ile ilgili olarak, bu kelimeler başka başka alanlara yönelmiş zaman birimi "ölenk"i sonradan Azerbaycan edebi dilinden çıkarmış, "göl"ü ise yaşatmıştır. Öyle ki "Ölenk" 17-18. asra kadar Azerbaycan'da hatta komşu ülkelerde toponomik adlarla işlenmiştir. Sonradan ise unutulmuştur.

"Göl", "öl" (su) kelimesine hem fonetik hem de semantik yönden yakındır. Tahminen "göl" vakti ile iki terkipten meydana gelmiştir. "göl" kelimesi iki heceye g+öl diye ayrılır. Kelimenin ikinci hecesi müstakil söz olan "öl" (su) demektir. "g" sesi ise bu kelimeyle birleşen "göğ" (renk manasında) kelimesinin kalıbıdır. Niye "göl"ü ifade etmek için "öl", "göğ"le birleşmiş. Bu kelime ilk ortaya çıkışında mürekkebe bir söz olmuş, sonralar ise zaman onu bir terkip halinde parçalanamaz bir teklığe çevirmiştir. Görüldüğü gibi "öl" hem de "su", "nemlilik" demektir. Türkçe lehçeler eskide "öl"den yani gerçeği genelden ayırmak için gölün genel özelliklerini-rengini nazara almışlar? Göl esasen gök renkte olan semayı aksettirdiğine göre, gök

10 Şemsettin Sâmî, Kamus-i Türki, 1318, s.221.

11 Hüseyin Kâzım Kadri, Türk Lugati, 1928, s.423.

12 M.Ali Ağakay, Türkçe Sözlük, Ankara, 1959, s.606.

13 Bu bilgiyi bize Türkmen filoloğu Malkamanov Abdurrahman vermiştir.

14 Kurban Ali, Tatarca-Farsça Sözlük, 1928, s.128.

tesirini gösteriyor* . Gölün gök renge çalması, hem de suyun derinliği ve dibinde biten bitkilerle de ilgilidir. Buna göre de eski Türkler göle Gök+su (Gök+öl) demiştir.

Sonraları bu terkip, Göl+öl şekillendikçe "gök" kelimesinden yalnız "g" sesini saklamış, böylelikle de Gök+öl "göl" şeklinde kendi inkişafının son çağdaş merhalesine gelmiştir. Örneğin Gökçe gölü (saban gölü) gök göl, ak su ve bazı bu gibi göl ve çay adlarında da suyun rengi nazara alınmıştır. Lakin bazı kulek (Karayel), özellikle de deniz (Karadeniz, Akdeniz) adlarında işlenen renk mefhumları renkle değil, büyüklükle ilgilidir. Ama çoktan malumdur ki, bir çok Türk kavimlerinde renk hem de yönünü bildirmiştir¹⁵. A.N. Kononov'da başka tetkikatlara istinad ederek "kara" kelimesinin (renk manasında) pis, kederli, bedbaht, şimal, başçı, büyük, kuvvetli vs. anlam ve renk tonlarını verir. Görüldüğü gibi A.N. Kononov da kara hem de "şimal" demektedir.

Birçok çağdaş Türk dillerinde, o sıradan Azerbaycan dilinde işlenen "yeşil" kelimesinin kökeni de "su" anlamına yakın olan "yaş"dan türemiştir.

E.M.Demircizade, Azerbaycan dilindeki sıfatlardan bahsederken bu kelime üzerinde özellikle durmuştur. Onun "yeşil" hakkındaki fikri mantığa uygundur. "Yaşıl (Yeşil) sözü, ağaç, bitki veya daha önceleri ise su manasını vermiş olan "yaş" sözü ile çokluk ve iyelik manasını vermiş olan 'ıl'-'lı'-'lık' şekillerinin (daha doğrusu 'lık' sözünün) kabul edilmesinden kaynaklanmıştır¹⁶.

Türkolog N.A. Başkakov Nokay dilindeki sıfatlardan bahsederken "yaşıl" (yeşil) kelimesine de değinir" <.....> sıfat için özellikle seciyyeleri olan gayri-mahsuldar

* Göğe yalnızca "Gök" denmeye başladıktan sonra, ortaya yeni meseleler çıkmaya başlamıştı. Gerçi gök kelimesi rengi, maviliği ifade etmesine karşın Türkler bunu unutmuşlardı. Kutsal ve önemli şeyleri renklendirme, Türk edebiyatının değişmez bir adetidir. Bu sebeple 11.asırdan sonra göğe "yeşil gök" denmeye başladığını görüyoruz. "Gök" kutsallığın "Yeşil" ise ölümlülerin rengi idi. (Geniş bilgi için bkz. Bahaettin Ögel, Türk Mitolojisi, M.E.B. 1994, s.18.) ç.n.

15 Geniş bilgi için bkz. Ziya Gökalp, Eski Türklerde İctimai Teşkilat ve Mensufi Tasnifler , Milli Tettebbular Mecmuası, 1331, c.1, Sayı:4.

16 Demircizade E.M., Çağdaş Azerbaycan Dilinin Morfolojisi B.1961, s.51.

şekilci "ıl, il" isim yada fiili kökle birleşerek yeni sıfat oluşturur. Örnek için, kızıl kırmızı (Kızkızarmak+ıl); asıl "yaşıl" (nas+ıl)"¹⁷.

Azerbaycan ve birçok Türk dillerinde isimlerden türetilmiş sıfatlar kök+heceden ölü veya canlı (nadiren) isim türetildiği malumdur. "Yaşıl" (Yeşil) kelimesinin türetilişi de böyledir. Burada "yaş" isim köklüdür "l" ise tahminen vakti ile canlı sonralar ölü söz düzeldici, yahud köke birleşmiş kelimenin kendisi veya kahtıdır.

Azerbaycan ve diğer Türk dillerinde olan "yaş" "öl"//"ölenk" gibi hem "yaş" (su), hem de "göğerti", "bitki" anlamında işlenmiştir. (Ruh manası sonraki inkişafıdır) Eski Türk yazıtlarında istinaden "yaş", "su"dan başka göğerti' anlamında kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmut'un "Divan-ı Lugât'it-Türk" isimli eserinde "yaş", "göğerti" anlamındadır¹⁸.

"Yaş" ve "ölenk"//"öl" kelimesinin anlamlarından biri olan "Tezeter" mefhumu şüphesiz gençlik anlayışı ile ilgilidir. Bir çok orta asır şairlerinin şiirlerin de "yaş"ı "genç", "civan" anlamında kullandığı görülür. Muhammed Fuzuli de:

Baş açıb yağmurlara, suya batırmış kisvetin

Yaş uşaktır, lövhi-sade hiç bilmez hayr-u şer¹⁹

"Yaş" eski ve bir çok çağdaş Türk dillerinde de genç anlamında işlenmiştir. Eski Özbek dilinde "yaş" hem de 'genç' demektir²⁰.

L.Z. Budakov Türk dillerinin bazılarında "yaş"ın o sıradan "taze, yaşıl yeşil" anlamlarını verir. O, "yaş ağaç" ifadesini "zelenoe derevo" (Genç Ağaç) şeklinde tercüme eder. Sonra "yaş" kelimesinin "genç" anlamı olduğunu tasdik edip, aşağıdaki örnekleri verir.

"Genç yaş, uşak"

L.Z. Budakov şöyle bir atasözünü de hatırlatır:

"Evladı uşaklıktan, avradı cvvelden"²¹(Balanı yaşdın, hatunı başdın)

17 Başkakov N.A. Noranskini N.Dialekti M.L. 1940, s.70.

18 Kaşgarlı Mahmut, a.g.e., c.3, s.156.

19 Muhammed Fuzuli, Eserleri 4.Cild, 1961, s.107.

20 Budakov L.Z. a.g.e., s.331.

21 Budakov L.Z. a.g.e.

"Yaş"ın "güç" anlamında kullanılmasına, bir örnek de biz verelim. Dobruca Tatarları "genç" in karşılığı olarak "yaş" ı kullanırlar. Örnek:

Kar yağsa kürek ister

Yaş fidan direk ister

Komşusundan yar sevmeye

Ey güzel, ey güzel

Demirden yürek ister

Ey güzel, ey güzel²².

Bu delliler gösterir ki, "yaş" gibi "öl"//"ölenk" de önceleri suyu sonraları ise yalnız suyu ve onunla ilgili bataklık bitkisini değil, tazeyi (gençliği) ve bitkiyi, otlağı, çemeni ifade etmiştir.

Başkurt halkı ise göğertiye (bitkiye değil) "ölenk" (Başkurt varyantı-"ölkeş") şeklinde kullanır²³.

Azerbaycan dilindeki "örüş" kelimesi, bizce "öl"//"ölenk"le ilgilidir. "örüş" kelimesinin birinci hecesi "ör"//"ölenk" (su, bitki) ile aynı kökdendir. Türk dillerinde bazı son sesler "l", "r" birbirini karşılar. "Ör+üş" deki "r" sesi zamanla "l" olmuştur* . "öl"ün menşei şimdilik bilinmeyen "üş" kelimesi, belki de çekim ekleri ile birleşmesi sürecinde "l" sesi "r"leşmiştir. Azerbaycan'ın eski şehirlerinden Örenkale'nin adının etimolojisine bakalım. "Kale" kelimesinin anlamı bellidir. Burada bizi daha çok "ören" kelimesinin Etimolojisi ilgilendirmektedir. "Örenkale"deki "ör" bizce "örüş"deki "ör"le, yani "öl"(su) ile ilgilidir. Bir çok tarihi deliller özellikle de arkeoloji kazıntıları gösterir ki, Örenkale vakti ile müdafaa maksadı için suni bu kanalları ile etrafını kaplamıştır. Tahminen, şehrin su//öl ile kaplanması onun sulu/öllü kale adını almasına sebep olmuştur. "öl" kelimelerindeki

22 Blašković I., Dobruca Tatarlarının halk türküleri, Türk Dil Kurumu Yay, Ankara, Sayı:191, s.77.

23 Başkırsko-Russkini Slovarı, M., 1958, s.426.

* Örüş" günümüz Isparta, Denizli, Bursa, Bartın. Samsun ve İçel ağızlarında "Örü" şeklinde kullanılıp "Otlak" anlamına gelmektedir. Ayrıca Orta Anadolu ağzında ise "Örek" şeklinde "av yeri" anlamındadır. ç.n.

"l" ise, yukarıda dediğimiz gibi, Azerbaycan dilinin fonetik kanunlarına uygun olarak "örüş"deki "l" gibi "r"leşmiştir.

"Ölenk" kelimesinin varyantlarına ('ören', 'örene') Azerbaycan'ın bir çok lehçelerinde rastladık. Örneğin, Kazak²⁴, Kubadlı, Kafan²⁵ v.b. Lehçelerde ekilmemiş sahaya, hayvanların otlaması için biçilmemiş yere, bazen ise biçilmiş çimenliğe, "ören"//"örenc" denir. Bazı bölgelerde İsmaili'de "pis"e "harab"a da "ören" denilir²⁶. Bu ilginç bir durumdur. Bunun esas sebebi itikadin, imanın, tarihi anlayışın başka bir inançla, dinler değiştirilmesi ile ilgilidir. Zamanla "ölenk"e//"ören"e tapınan eski Azerbaycanlıların sonradan İslamiyetin reddetmesi neticesinde eski itikata, imana, özellikle de "ölenk"e, "ören"e münasebeti değiştirilmiştir. Aynı dinin temsilcisi köhneye- "ölenk"e karşı nefret hissini devam ettirmek için "pis", "harab" anlamını vermiştir ve buradan da bu kelimenin "pis" rengi yakıştırılmıştır.

Güney Azerbaycan'ın Kahle, Hey, Tozlu, Ocak, Yanık, Arpadere, Kankalı, Sığırcın, Sarçalı, Oğuzlu vb. kentlerinde "Yeşil yamaç'a "ölenk", Zengan şehrinin Hoyun kasabasında ise sonbaharın son günlerine otu olan kuzey yamaçlara "ölendi" denilir²⁷. Bizce "ölendi" kelimesi 'çemenlik' ot anlamındaki "ölenk"//"ölen"le aynı köktendir.

"Ölenk" hiçbir değişikliğe uğramadan Mongol diline de geçmiştir. 1930 yılında Volga ve İtilin sol sahilinde Ternovka kentinin yakınında yer altından 14. ve 15. asırlara ait uygur alfabesi ile Uygurca, Mangolca elyazmasının bir bölümü ele geçirilmiştir²⁸. Alimler, el yazmasının bulunduğu Kızıl Orda'da hem Türk dillerinde, hem de Mongolca yazılmış metne ilk defa rastlamışlardır. Bu metin hem Mongol

24 Azerbaycan Dilinin Lehçeleri Lugati (R.E. Rustemov ve İ.A. Şireliyev'in başkanlığında) B., 1964, s.331.

25 a.g.e., s.350.

26 a.g.e., s.351.

27 Bu bilgiyi bize edebiyatşinaslar Kafar Kendli ve Kasım Cahani vermiştir.

28 Geniş bilgi için bkz. "Sovetskoe Vostokovedenie" M.-L., 1941, 2.c. s.81-137.

hem de Türk dillerini, tabiatıyla Uygur dilini öğrenmek de, özellikle de onun yayılma alanını belirtmekte yardımcı materyal gibi önemlidir.

El yazmasının 25 bölümünden altısı Mongol, diğeri ise Uygurcadır.

El yazmasının 23. bölümünde "ölenk"-öleγγün kelimesine rastlanmıştır.

"Jörcisu eke elbür eke minu-a

Öleγγün ebes-ün öleγγüre kurle"

(anlamı: Yola düşüyorum ana, benim aziz anam. Çimenliğin otu olgunlaşmaya başladı)²⁹.

Bu yazmayı inceleyen N.N.Pople, Öleγγün'ün "yumuşak ot" anlamında olan "öleγγ"den geldiğini söylüyor. Sonra müellif, Kalmuklar ise sulu, taze ota çimenliğe "öleγγ ire" denildiğini ve "öleγγ ire" kelimesinin kökünü de "öleγγ"e bağlar³⁰.

Bazı delillere³¹ ve H.Zerinezadenin³² fikrine bakılırsa Fars dilinde "çimenlik" anlamında işlenen "ölenk" Safevilerden önce Fars diline geçmiş Türk sözüdür. İ.D. Yakello da Farsların çimenliğe "ölenk" dediğini ifade eder³³.

"Öleγγo"//"Uleγγo" yer adı gibi Özbekistan'da da rastlanmaktadır. Özbek nesirinin örneği sayılan 15. asır yazması "Baburname'de "Ölenk"e "ulank nişini" arapça "oturmak" kelimesindedir. "Ulanık nişini" mesken sayılmış çimenlik, yaylak demektir. Yine bu eserin 398. sayfasında "Ulanık-i Radakan"//"Ölenk-i Radakan", radakan çimenliği, yaylasına rastlıyoruz. Ulanık-i Radakandan sonralar Mirza Mehdikulu Han Hidayet de bahsetmiştir.

Lakin "Ölenk" zaman geçtikçe belleklerdeki değişikliklerle ilgili olarak, bedii tafekkürdeki yeni anlayışı da ifade etmeye başlar. Zaman "Ölenk"i yeni anlamlarla süsleyip, ona yeni şekiller verir. Bu yeni anlam, herşeyden önce, ilkin anlamlarla uzvi surette bağlıdır. Onların evlatlarıdır.

29 a.g.e., s.106.

30 Poppe N.N. Zolotoordinskaya rukopısı na bereste M., -L., 1941, C.2, s.107.

31 Bkz. Mir Hüvand Muhammed Şah, Ravzat'ül Safa 1270, s.91.

32 Bkz. Zerinezade H., Fars dilinde Azerbaycan sözleri, B., 1962, s.154.

33 Yakello İ.D. Polnii Persidsko-arabsko-russkii slovarı, Taşkent, 1910, s.172.

Eski Türkler malsıcılıkta da uğraştıklarından onlar, yazın gelmesini otun yeşermesini bu şadlıkia karşılamışlar. Yeni ot, onların yaşayışında büyük rol oynayan hayvanların beslenmesini sağlardı. Yazın geliş otun, yeni mahsul yılının gelişi idi. Buna göre de eski Türkler tabiatın bu olayını sevinçle karşılamakla göğertinin yetişmesi, tabiatın uyanmasına bayram ederler. Hatta bazı Türk kavimleri (Kırgızlar) yazın adını kış uykusundan uyanan, göğermeye başlayan göğertiden almışlardır. Onlar yaza "köktem" derler. Kelimenin kökü "kök"- "köy"den "köğermek"den gelir³⁴.

Azerbaycan'da ve Azerbaycanlıların yaşayışları bazı yerlerde "yeşil yaprak, kızıl kül" adlı eski bir türkü oyunu icra ederlermiş Adeten yazın geldiği günlerde kızlar, gelinler bir yere toplanır bu şarkı oyununu icra ederlermiş. Oyuna toplananalar el ele verip daire oluşturur ve herkes türkünün bir bölümünü söyler, sonra koroyla "Yeşil yaprak, kızıl kül" nakaratını tekrarlamış. Adından da anlaşıldığı gibi, bu türkü oyunu zamanla yeşilliğin şerefine icra olunurmuş. Belki de bu türkü oyunu yeşillik kültürünün ilahesinin şerefine icra edilen ayindir. Lakin türkü oyununun elimizdeki varyantının sözleri çok değişmiş ve öz geçmişi aynı önemini yitirmemiştir³⁵.

Eski Türklerde ekseriyetle keçi, koyun baharın ilk uyanışının remzidir. Keçi, koyun otlar beslenir. Ölenk, yeşillik (ot) ilahesidir. Yeşilleşme keçi ayıdır. Ölenk yeşillik ilahesinin keçi ise yeşillik ayının adıdır. Ölenkle keçi arasındaki tarihi ilgi, bağlılık da buradan geliyor. Bu yakınlık Türkmenlerin beri-kurd, keçi, koyun oyununda kız-gelin kucağında ise Ölenk'i temsil etmiştir.

Zamanla yazın remzi olarak keçinin şerefine Azerbaycan halkı arasında genel ayin-oyun vardır. Bu ayin-oyun 16.asırda kadar geniş yayılmış ki, bu asrın büyük Azerbaycanlı ressamı Muhammedi'nin yaratıcılığında kendi aksine elde etmiştir. O, bu konuya iki varyantlı iş kalıba oturmuştur. Azerbaycan Güzel Sanatlar uzmanlarından Kerim Kerimov, ressamın bu eseri hakkında birçok alimlerin fikrini

34 Besim Atalay, Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme, İstanbul, 1942, s.249.

35 Azerbaycan Folkloru Antolojisi, B., 1968, s.34-38.

derlemiştir. Bu araştırmacılarından biri resim sanatının "Dervişlerin rakısı" diğeri "Şad Maskadar" veya "Avarelerin rakısı" şeklinde tanımlamıştır. Hatta alimlerden biri "Skoromofların ve keçilerin rakısı" adını vermiştir. K.Kerimov, bu araştırmacılarından farklı olarak daha doğru neticeye ulaşmıştır. O, Muhammedi'nin eserinde kökleri uzak şehirlere giden genel ayini tasvir etmiştir. Kerimov, bu ayinin Nevruz bayramı ile ilgili olduğunu da ilave ediyor.

Eski Türkler Ölenk'i gençlik, aile kurma ihalesine çevirir. Buna göre de onu toy merasiminde anarlar. Bu tarihi olaylarla ilgili olarak, Türklerde başka ad altında varlığını sürdürür. Ölenk'i toy-aile, sevib-sevilme ilahesi olayını açıklamak için onun Hızır/Hıdır-İlyas'la ilgisini geniş olarak incelemek lazımdır. Eğer bu gizli ilgi aydınlanırsa, onda Ölenk'in ilahelik meselesi de kendi kendine ortaya çıkar.

Azerbaycan halkının menşesinde, esas rol oynayan Oğuzlarda, Kıpçaklarda Ölenk, yeşillik, su sonradan gençlik ilahesi olmuş ve toy merasiminde bu yad edilmiştir³⁶.

Hızır her zaman İlyasla birlikte anılmış mıdır? Elbete hayır. Zamanla Hızır/Hıdır göy-göğerti, yeşillik mabudu, İlyas ise su mabudu olmuştur. İlyas hakkında birçok Türk kavimlerinde bazı efsaneler vardır. Bu efsaneler geniş ölçüde onu Türklerin eski tarihi tefekkürleri de birleştirilir. Türk efsanesinde: "İlyas kabilesinin yolunu tekrar değiştiğini görür ve şehirden çıkar. Allaha dua eder. Allah "filan şehre git. Filan günde ne görürsen korkma, onun üstüne bin diye emreder. İlyas, emrolunan yere gider. Ateşten bir at görür. Ona biner ve gözden kaybolur. Allah onu melekler makamına yükseltir. Kıyamete kadar ömür vererek, denizler üstünde ağa, hakim eder³⁷. Bu parçadan da anlaşılacağı gibi islâm dini, İlyas efsanesine tesir ederek hem İlyasın hem de Türklerin tarihinin durumunu değiştirmiştir. Göğerti, yeşillik kelimesi ölmediği gibi, sonraki zaman bu mabudların adı birlikte anılmıştır. Hatta son zamanlara kadar halk arasında hamile kadın zor doğum yaptığında ebe ve doğum

36 Kerimov K.D. Azerbeijonskiya hudojnik İb v.Muhammedi Azerbaycan ince senedi (Makaleler Mecmuası) YO, B., 1964, s.47-49.

37 Agah Sırrı Levend, Divan edebiyatı, İstanbul, 1941-42, s.1131.

yapmış kanının yakın akrabası doğumun kolay ve uğurlu olması için aşağıdaki dörtlüğü söylerler.

Hıdır Nebi, Hıdır İlyas

Bende bendeden halas

Bolluk, ucuzluk

Gel kurtar balamı

Bu dörtlükde anlaşılacağı üzere, halk yeşillik mabudu Hıdırdan su mabudu İlyas'dan "benden bendeden halas" (Ananın doğumu nazarda tutulur) etmesine rica eder. Niye doğumun kolay geçmesi için Hıdır/Hızır'a ve ona kavuşmuş İlyas'a yakarlar? Bizce, bu her şeyden önce Hıdır-İlyas'ın yeşillik, su mabudu olması ile yakından ilgilidir. Çünkü, yukarıda belirttiğimiz gibi, yeşilleşmek-hayat, doğum-çoğalma remzidir. Buna göre halk onu hem de aile, gençlik, muhabbet mabudu gibi de kabul etmiş, doğuranın ve doğanın sağlığı için her iki mabudun yardımına sığınmışlardır.

Dikkat edilirse, burada da Hıdır/Hızır-İlyas'ın su, yeşillik ilahesi Ölenk'le yakınlığı kendini gösterir. Belki de, Hızır'ın-İlyasın şerefine diyilen ve halk arasında yaşayan başka mısraların bize ulaşmamış ilk varyantları zamanla Ölenkle de ilgilidir. Çünkü, Ölenk de Hızır-İlyas gibi gençlikle, aile kurmakla bağlı olmuştur. Sonralar herşeyi değiştirmeye uğrayan göy-göğerti, çimenlik, örüş, yaz ilahesi Ölenk'i unutturmuş, daha çok Hızır-İlyası ön planda tutmuştur. Lakin bu yer değiştirme süreci yalnız ve yalnız adlarda olmuştur. Yukarıda örnek verilen şiirdeki bir meseleye de dikkat edecek olursak; Hızır-İlyasdan bolluk, ucuzluk isteniyor. Bu da tesadüfi bir istek değildir.

Halk isteğinin hayatı ve bununla da ilgili olarak mitolojik esasları vardır. Çünkü her bir mitolojik ifade, mitolojik inanç, tefekkür ne kadar uydurulsa da, onun esasında halkın hayatla bağlı arzusu, isteği, tabiat olaylarına idealist veya materyalist bakışları olur. Elbette, ziraat ve hayvan yetiştiriciliği ile uğraşan köylülerin yaşayış ve ucuzluk, bolluk için ekin-göğerti ve bunun için ise su lazımdır. Hızır-İlyas Ölenk

ise göğertinin-çimenin, suyun mabudları olduklarına göre, onlardan böyle bir istek olurdu.

"Kitab-ı Dede Korkut"da da Hızırın-İlyasın yeşillik kültü, gençliğin koruyucusu olduğu, şerdeki şekilde de olsa kendini göstermiştir. "Dirsehanın oğlu Boğacın boyunu beyan eder" Boyundan bir olayı kısaca hatırlayalım: "Dirse hanın oğlu Boğac'ı kırk yiğit kıskanır. Onlar Dirsehanla oğlunun arasını açarlar ve handan Bağacın öldürülmesini isterler. Ata oğlunu avda okla vurur. Boğac ölmez. Karga, kan görüp oğlanın üstüne konmak istedi. Oğlanın iki köpeği vardı. Kargayı kovardı. Oğlan orda düştüğünde, boz atlı (yeşil tonlu) Hızır geldi. Üç kere yarasını eli ile sıvadı. Bu yardan korkma oğul ölüm yoktur. Dağ çiçeği ile anan sütü senin yarana merhemdir" dedi ve kayboldu.

Ana ağlamaklı bana bu yaradan ölüm yoktur, korkma, boz atlı Hızır bana geldi. Üç kere yaramı sıvadı. Bu yaradan sana ölüm yoktur dedi, Dağ çiçeği ile anan sütü sana merhemdir dedi."³⁸ Eski Türklerde at zoomorfolojik totemdir. Lakin atların hepsi değil, boz renklileri farklıdır. Türklerde mukaddesler, özellikle de şamanlar-bahşılar ayin icra ederken, güya-göğe tanrının yanına gitmek için boz ata binerlermiş.

13. Asır bilginlerinden Reşidüddin'in ifadesine göre; şaman-bahşı boz ata binip göğe çıkar. Türklerden Sarı-Arka, Arkın, Neyman ellerinde od tanrısına müracaatla söylenilen sözler bu yüzden ilginçtir. "Nehirlerin ve denizlerin hakimi olan ruhun olduğu yerde ak boz at üzerinde gezersin"³⁹ Yakutlar boz at derisini mukaddes sayarlar. Eski Türk eserlerinin birinde "Yol tanrısı boz at binmiştir." şeklinde bir ifade vardır⁴⁰.

Boz atı kutsallar, yol, od tanrıları, özellikle de şamanlar binmiştir. Yukarıda "Kitab-ı Dede Korkut"dandığımız örnekte de Hızır boz ata binmiştir. Bu da gösterir ki Hızır-İlyas Oğuz kabilelerinin mitolojik görüşleri zemininde oluşmuştur.

38 Kitab-ı Dede Korkut, B.1962, s.23.

39 Padlov V.V. a.g.e. c.9, s.580.

40 Malov, S.E. a.g.e. s.86.

Tarihi şahsiyet olan Kaçak Nebi hakkındaki destanda kahramanın boz atı belkide böyle bir anane ile ilgilidir.

Hızırın, Boğacın yardımına yetişmesi, dağ çiçeği ve ana sütünü derman demekle ölümden kurtarması, Hızırın hem de gençliğinin koruyucusu olması ile bağlantılıdır.

Azerbaycan folklorcularından M.H. Tahmasib, Hızır-İlyas'dan bahsederken şöyle diyor: "Hızır, yahud Hızır yeşillik mabudu, İlyas ise su mabududur. Susuz yeşillik olamaz, yaz bunların birleşmesi ile başlar. Buna göre hele son zamanlara kadar halk yazın gelmesini şu nağmenin son iki mısrası ile ifade ederler.

Hızır İlyas, Hızır İlyas

Bitdi çiçek, geldi yaz"⁴¹

İdris İbrahimov ise yeşillik mabudu Hızır ve su mabudu İlyası eski Azerbaycanlıların merasimleri ile bağlantı kurar⁴².

Bizce, Ölenk Eski Türklerin bazılarında su, yeşillik ilahesi olmuş, sonralar kendi tarihi manasını yitirmeden, ister istemez yerini Hızır İlyasa bırakmıştır.

Mehmed Fuad Köprülüzade "Ölenk" terimi hakkında sohbet ederken, kelimenin menşeyini bilmez. Lakin M.F.Köprülüzade "Ölenk"i eski bir maziye aparır⁴³.

Ekseri halklarda, özellikle de Türklerde, onların mitolojik kültlerinin ilahelerinin adları sonra bu kabilenin, zaman geçtikçe adı insan adına dönmüştür. Örneğin "bayat" Allah demektir. Sonra ona tapınan kabile böyle adlanmıştır. "Uğur" tanrısının adı kabile daha sonra insan adına çevrilmiştir. Akkoyunlu ve Karakoyunluların zoomorfolojik mitleri olmuştur. Bu yönden "Oğuzname"nin Uygur versiyonundaki "Bozoklar" ve "Üçoklar"la ilgili bölümü dikkat çekicidir⁴⁴. Bozokların ongonları

41 Tahmasib M.H. 7.Asra Kadar Azerbaycan Halk Edebiyatı, Bkz.Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, B.1960 C.1, s.17.

42 İbrahimov İ. Atalar sözü ve misaller. Bkz. Azerbaycan Halk Edebiyatına Dair Tedkikler, B., 1961, s.13.

43 Köprülüzade M.F. Türk Edebiyatının Menşeyi, Milli Tetetbular Mecmuası c.2, İstanbul, 1331, s.28.

44 Şerbak, A.İ. Oğuzname.

"altun tavuk", "ak koyun", Üçoklarınkı gibi zoomorfolojik ifadelere saygı gösterenler zamanla iki müstakil kabile olmuştur. Sonra ak koyunu mitleştirenlerin bir bölümü kalıcı, diğeri ise altun tavuğu mitleştirenlerle kaynamıştır. Bu olay şöyle de olabilir. Ak koyun ve altın tavuku mitleştirenler bir kabile olmuş, sonra altun tavuk Zoomorfolojik mit gibi unutulmuş, yalnız ak koyun kalmıştır. Aynı değişme sürecini, gümüş ve kara koyunu mitleştirenler de geçmişler. Ölenk de bu kabildendir. Ölenk ilahesinin adı sonra bu ilaheye tapınan kavmin başkanına verilmiştir. Bu durum şüphesiz ilahenin tedricen başka bir mitik inançla karşılaştırılması ile ilgili olarak meydana gelmiştir.

Bazı Türk devletlerinden etnografyasına dikkat edilince Ölenk ilahesinin onuruna düzenlenen törenlerin çok zorlukla duyulacak alametlerinin izlerinin gizlendiği görülür. Örneğin, bir çok Türk devletlerine ortak (ayrı ayrı versiyonlarda) destanı sayılan "Alpamış"ın Özbek versiyonuna bakalım: Ultantaz Alpamışın sevgilisi Barçınayı ona evlendirmeyi mecbur eder ve oğlan düğüne hazırlanır. Bu arada Ultantaz eğlenceyi sürdürmektedir. "Kız meclisi", ölenk geçirme vakti geldi.

Babam hahşa* dedi

- Çoktan gözlediğim bey oğlunun evlenmesi münasebeti ile güzel kızları Olan/Ölenge çağırarak için kocalığıma bakmayarak davete gitmeye hazırım. O, genç kızları davet etmek için deveye binip gitti. Ölen akşamı çatı. Kızlar geldiler. Zayıf kızlar fareler gibi hızlı koşuyor, keçi yavrusu gibi atlıyor, sinek gibi dolanıyorlar, yumuşak tutuk kök kızlar ise yastık gibi yayılıp yemek bekliyor ya da tavus gibi vakarla geziniyorlar.⁴⁵

Bu parçadaki "kız meclisi" (kız toyu) ölen geçirmek, vakti geldi" cümlesine dikkat edelim. Esas meseleye geçmeden önce, eseri Rusçaya çeviren mütercim (L.Penkovski) "Toy" kelimesini "Svadebniyapir" şeklinde tercüme etmiştir. Bu cümlede "ölen", "toy" "keyf" manasında değildir. "Burada ölen toydan evvel toyla,

* Yaşlı kadınlara saygı ifadesi olarak verilen ad. ç.n.

45 Biz, Meşhur Özbek Aşığı Fazıl Yoldaş'ın "Alpamış" varyantının Lev Perkovski'nin Rusça tercümesinden faydalandık. Bkz. Alpamış, Uzbeksky narodniy epos. M., 1958, s.324.

evlenmekle, aile kurmakla, ilgili hususu şadlık meclisi geçirmek manasında işlenmiştir." Bu hadise toyda da olurdu. Böyle mecliste gençler toplanıp eğlenir, türlü oyunlar oynar ve şiir söylerler; söylenen bu şiirlere toyun yalnız şiirlerle birlikte raks etme, özellikle de toydan önce bu maksatla teşkil edilmiş şiir ve türkü okuma meclisine "ölen"//"ölenk" denilmiştir. V.Jirmunski "ölen" kelimesi hakkında şöyle der: "Halk toy (eğlence) geleneğine göre toyda kız ve oğlanların şiir-türkü yarışına ölen denilir."⁴⁶

Yeşillik zamanla, su ilahesi Ölenk'in onuruna düzenlenmiş büyük meclisler, Ölenk'e inanç zayıfladıkça veya tamamiyle yok olmaya başladıkça, yavaş yavaş toy meclislerinde kendine yer verilir ve sonralar eğlencenin bir bölümünün-şiirleşme bölümünün adını alır. "Alpamiş" destanında görülüyor ki, oğlanlarla kızların eğlencede türkü ile şiir söyleme yarışına "ölen"//"ölenk" denilmektedir.

Şiir okuma sırasında şöyle denilir: "Ölençilerin türküsü kurtardı" 15.Asır bilginlerinden Babür şöyle der: "Ölenk vezni toylara mahsus vezindir"⁴⁷. Hüseyin Kâzım Kadri ise "Ölenk eski Özbeklerde toyda söylenen türküye denilir"⁴⁸ demektedir. Şimdi de "Ölenk"//"ölen" sözleriyle başlanan türküyü "Toy türküsü" diye adlandırılır. "Hayhay ulan jon ulan" mısrası ile başlayan Özbek halk türküsü "er-er"ü "Yar-yar" Prof.V.Belyayev "Toy türküsü" demektedir⁴⁹. Çünkü toyda okunur. "Alpamiş"ın Kazak varyantı "Alpamiş-Batır"da da toy şenliğinde oğlanların, kızların karşılıklı şiir söylemesi sürecine "ölen"//"ölenk" denilir.

Aşağıdaki şiir bu destandan aldığımız bir bölümdür:

Zamanında tak sırhan

Aujar ayıp en salıp

Ölen ayıp ayın iyip

46 Jirmunski V.M. Skazanie ob Alpamişe i bogatirskaya skazka M., 1960, s.22.

47 Köprülüzade M.F. "Klasik Türk Edebiyatındaki Nazım Şekilleri" Türkiyat Mecmuası, C.2, 1926-1928, İstanbul, s.237.

48 Hüseyin Kâzım Kadri, Türk Lugatı 1927, s.429.

49 Belyayev V. Oçerki po Istoriii Muziki narodov SSSP. M., 1962, s.239.

Bir kızık körçek netedu⁵⁰

Tercümesi

Hürmetli han vakit senindir

Aujar koşup okuyalım

Ölen diyelim, şenlik edelim

Güzel şenlik olsun

"Aujar", "Ölenk" toy meclislerinde okunan şiiirdir. "Alpamis-Batır"ın yayımcılarından N.S. Smirmova "Aujar", "Ölen" in oğlanların ve kızların yalnız toyda söyledikleri türkü" olarak tanımlar. Her bir mısrası da "jar jar" (yar yar) nakaratı ile biter⁵¹.

V.Belyayev Özbek halkının "Hay hay ulan, jon ulan" mısrası ile başlayan toy türküsünden bahsederken, bu türkü, ister mazmunu, şiiir kuruluşu ve isterse de müziğine göre Türkmen, Kazak "Toy türkü"süne çok benziyor⁵², demektedir.

Buradan iki mesele aydınlanmış olmaktadır: Birincisi, Türklerde toy meclislerinde evlenenleri öven şiiir türüne de "Ölenk" denilmektedir. İkincisi, bu halkların toy törenlerindeki Ölenk süreci genel ayinin icrasını hatırlatır. Burada gençler şiiir, nağme, söyleyip raks eder. Bu alametlerde genel ayinin icrasını daha çok hatırlatıyor. Bu ise bizce Ölenk ilahesinin onuruna düzenlenmiş ayinin işaretleridir.

---

50 Alpamis-Batır Alma Ata, s.12.

51 a.g.e. s.493.

52 Belyayev V. a.g.e. s.240.